

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРКАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

«БАНК – МОЛИЯ ХИЗМАТЛАРИ» ФАКУЛЬТЕТИ

«МОЛИЯ ВА СУҒУРТА ХИЗМАТЛАРИ» КАФЕДРАСИ

“МОЛИЯ” ФАНИДАН

РЕФЕРАТ

**Мавзу: Молиявий назорат ва унинг турларини ташкил
этилиши.**

Тайёрлади: МК-112 гуруҳ
талабаси Усмонова Сарвиғул

Текширди: асс.А.Н.Мадиев

САМАРҚАНД – 2015

Режа:

Кириш.

1. Молиянинг назорат функцияси мазмуни.
 3. Молиявий назорат турлари ва шакллари.
 4. Молиявий назорат турларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари.
- Хулоса ва таклифлар.
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

Кириш.

Молия пул билан боғлиқ муносабатларнинг ажралмас қисми. Шу сабабли уларнинг ўрни ва аҳамияти пул муносабатлари иқтисодий муносабатларда қандай ўринда туришига боғлиқ. Аммо ҳар қандай пул муносабатлари молиявий муносабатларни ифода этмайди.

Молия пулдан ҳам мазмунига кўра, ҳам бажарадиган функцияларига кўра фарк қилади.

Пул биринчи навбатда уюшган ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнат сарфлари ҳисоб қилинадиган умумий эквивалент, молия эса ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)ни, миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг иқтисодий воситаси, пул маблағлари жамғар маларини ҳосил этиш ва ишлатиш устидан назорат куради. Унинг вазифаларидан энг асосийси пул даромадлари ва жамғармаларини ҳосил қилиш йўли билан фақат давлат ва корхоналарнинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжларинигина эмас, балки молия ресурсларининг сарфланишини ҳам назорат қилишдан иборат.

Молиявий назорат – бу молиявий текшириш ва у билан боғлиқ бўлган масалалар ҳаракатини ва муомаласини мажмуи бўлиб, хўжалик субъектлари фаолиятини ва бошқаришни ўзига хос усуллари ва шакллари ёрдамида ташкил этиш.

Давлатнинг молиявий назорати ҳар бир давлатнинг муҳим функцияси бўлиб, молия кредит тизимини нормал ҳаракат қилишида, албатта, бажарилиши керак бўлган шартлардан биридир. Қаршилиқлар муносабатларига асосланган бозор иқтисодиётига ўтиш режасида, иқтисод ўзини бошқаришга барқарор ва самарадорли ҳаракатларига алоҳида эътибор берилган. Бу молиявий назоратни айрим бўғинларини йўқ қилишга асос бўлиб ва қолганларини интизомини бўшаштиришга олиб келди, ишларни реал аҳволини, молиявий интизомини бузулишини, суистеъмолини бартараф қилолмади.

Молиявий назоратнинг юзага келиши ва ривожланиши давлат молиявий тизимининг ташкил этилиши ва ривожланиши билан шарт қилиб қўйилди. Молия каби молиявий назорат ҳам капиталистик жамиятдан аввалги босқичлардаёқ, шаклланиш ва ривожланишнинг узоқ даврини босиб ўтди. Унинг баъзи элементлари кулдорлик ва феодал жамиятлардаги ижтимоий муносабатларда номоён бўлди.

Молиявий назоратнинг моҳиятини тушуниш учун унинг ҳар қандай иқтисодий формация ва ишлаб чиқиш муносабатларининг барча турларига хос бўлган умумий хусусиятларини аниқлаб олиш лозим.

Молия назорат вазифасининг мавжудлиги ўз-ўзидан молиявий назоратнинг мавжудлигини келтириб чиқармайди, у тегишли давлат органларининг муҳим ташкил этувчи фаолиятини тақозо этади.

1. Молиянинг назорат функцияси мазмуни.

Молиянинг моҳияти унинг вазифалари орқали ойдинлашади. Молия, асосан, икки вазифа (функция) ни бажаради: тақсимлаш ва назорат. Молия бу вазифаларни айна бир пайтда бажаради. Ҳар бир молия операцияси ижтимоий маҳсулот ва миллий даромадни тақсимлаш ва бу тақсимотни назорат қилишни билдиради.

1. Тақсимот функцияси миллий даромадни тақсимлашда, асосан сий ёки дастлабки, бошланғич даромадлар яратилганда юз беради. Уларнинг суммаси миллий даромадга тенг. Асосий даромадлар миллий даромадни моддий ишлаб чиқариш иштирокчилари ўртасида тақсимланишида шаклланади. Улар икки гуруҳга бўлинади: 1) ишчи, хизматчиларнинг иш ҳақи, моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган фермерлар, деҳқонларнинг даромадлари; 2) моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги корхоналарнинг даромадлари. Аммо дастлабки даромадлар миллий иқтисодиётнинг устувор тармоқларини ривожлантириш, мамлакат муҳофафз қилишини таъминлаш, аҳолининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш учун етарли бўлган ижтимоий пул жамғармаларини ҳосил қилмайди. Шу сабабли миллий даромадни яна тақсимлаш ёки қайта тақсимлаш зарурати пайдо бўлади.

Бу эса қуйидагилар билан боғлиқ:

- корхоналар ва ташкилотларнинг даромадлари ва жамғармаларидан самарадор ва оқилона фойдаланиш мақсадларида маблағларни тармоқлараро ва ҳудудий қайта тақсимланиши;
- миллий даромад яратилмайдиган тармоқлар (маориф, соғлиқни сақлаш, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, бошқа рув)нинг борлиги;
- даромадларни аҳолининг турли ижтимоий қатламлари ўртасида қайта тақсимланиши.

Қайта тақсимланиш натижасида иккиламчи даромадлар ёки ҳосила даромадлар пайдо бўлади. Уларга ноишлаб чиқариш тармоқларида олинган даромадлар, солиқлар (жисмоний шахслардан олинган даромад солиғи ва бошқалар) киради. Иккиламчи даромадлар миллий даромадни ишлатишнинг пировард пропорциялари ни шакллантиришга хизмат қилади. Молия миллий даромад тақсими ва қайта тақсимотида фаол иштирок этган ҳолда миллий даромаднинг бирламчи тақсимотида юзага келган пропорцияларни уни пировард ишлатишдаги пропорцияларга айлантиришга ёрдам кўрсатади. Бундай қайта тақсимотда яратилмайдиган даромадлар моддий ва молиявий ресурслар ўртасидаги мувофиқликни, биринчи навбатда пул жамғармалари ва тузилмалар ўртасида ҳамда ишлаб чиқариш воситалари ҳажми ва тузилмаси билан истеъмол предметлари ўртасида мувофиқликни таъминлаш лозим.

Шундай қилиб, миллий даромад тақсими миллий иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари ўртасида, моддий ишлаб чиқариш тармоқлари, мамлакатнинг айрим минтақалари, мулкчилик шакллари ва аҳолининг ижтимоий қатламлари ўртасида юз беради.

Миллий даромадни ва ялпи ички маҳсулотни молия ёрдамида тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг пировард мақсади ишлаб чиқариш кучларни ривожлантириш, иқтисодиётда бозор тузилмалари ни яратиш, давлатни мустаҳкамлаш, кенг аҳоли оммасининг турмуш даражасини янги сифат даражасига кўтаришдан иборат. Бунда молия корхона ва ташкилотлар ходимлари ва жамоаларининг молиявий ҳаётини яхшилаш, кам харажатлар билан юқори натижаларга эришишдан моддий манфаатдорлигини ошириш вазифаларига хизмат қилади.

2. Назорат функцияси. Пул даромадлари ва жамғармаларини шакллантириш ва ишлатишнинг қуроли бўлган молия тақсимот ва раёнининг боришини объектив акс

этиради. Унинг назорат функцияси ЯИМ тақсмотини тегишли жамғармалар бўйича тақсмоти ни ва уларни ўз мақсадлари бўйича сарфланишини назорат қилиш да кўринади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шаоитларида молиявий назорат ижтимоий ва хусусий ишлаб чиқаришининг тезкор ривожини таъминлаш, фантехника прогрессини жадаллаштириш, миллий иқти содиётнинг барча бўғинларида иш сифатини хар томонлама яхши лашга қаратилган. Бундай назорат ишлаб чиқариш ва ноишлаб чи қариш соҳаларини бирдек қамрайди. Молиявий назорат иқтисодий рағбатлантиришни ошириш, моддий, меҳнат, молия ресурслари ва табиат бойликларидан тежамкорона фойдаланиш, унумсиз харажат ларни ва йўқотишларни қисқартириш, хўжасизлик ва нестнобуд гарчиликнинг олдини олиш мақсадларини кўзлайди.

Молиявий назоратнинг энг муҳим вазифаларидан бири молиявий масалаларга оид қонунчиликка аниқ риоя қилинишини, бюджет тизими, солиқ хизмати, банклар олдидаги молиявий мажбуриятларнинг, шунингдек тўловлар ва ҳисобкитоблар бўйича корхоналар ўртасидаги ўзаро мажбуриятларнинг ўз вақтида ва тўлиқ бажарилишини текширишдан иборат.

Молиянинг назорат функцияси молия органларининг серқирра фаолияти орқали амалда кўринади. Молия тизими ва солиқ хизмати ходимлари молиявий режалаштириш жараёнида, бюджет тизими нинг даромадлар ва харажатлар қисмлари ижросида молиявий назорат билан шуғулланадилар. Бозор иқтисодиёти ривожланиши ша роитларида назорат ишлари йўналишлари, молиявий назоратнинг шакллари ва усуллари жуда ўзгариб боради.

3. Тақсмот ва назорат функцияларидан ташқари молия тартибга солиш функциясини ҳам бажаради. Бу функция вазифа давлатнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнига молия (давлат харажатлари, солиқлар, давлат кредити ва бошқалар) орқали аралашуви билан боғлиқ.

4. Бозор муносабатлари шароитларида молия барқарорлаштириш функциясини ҳам бажариши лозим. Унинг мазмуни шундаки, жами хўжалик юритувчи субъектлар ва фуқароларга иқтисодий ва ижтимоий жиҳатлардан барқарор шароитлар таъминланиши зарур. Бунда, айниқса, молияга оид қонунларнинг барқарорлиги тўғриси даги масала алоҳида аҳамиятга эга. Чунки бундай барқарорлик бўл маса, хусусий инвесторлар томонидан ишлаб чиқариш соҳасига ин вестиция сиёсатини амалга ошириш мумкин эмас. Ўзбекистон ҳукумати барқарорликка эришиш масаласига ижтимоий йўналтирил ган бозор иқтисодиётига ўтишнинг муҳим шарти тарзида қарайди.

5. Молиявий механизм. Молия ўз функцияларини молиявий механизм орқали амалга оширади. Бу механизм миллий иқтисо диётдаги жами молиявий муносабатларнинг ташкилий шакллари, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари жамғармаларини шакллантириш ва ишлатиш тартибини, молиявий ре жалаштириш усуллари, молия ва молия тизимини бошқариш шакллари, молия қонунчилигини ўз ичига олади. Бозор иқтисо диётини чуқурлаштириш шароитларида сифат жиҳатидан янги молиявий механизм қўлланилади. Бу корхоналар ва аҳолининг бюд жет тизими, бюджетдан ташқари жамғармалар, мулкӣ ва шахсий суғурта органлари билан ўзаро муносабатларига тааллуқли. Бюд жет механизмнинг муҳим унсури бу биринчи навбатда бюджет режалаштиришига алоқадор бўлган молиявий оқимлардир.

Молия ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш фондларини узлуксиз янгилаш ва кенгайтиришни, ЯИМ ва унинг асосий қисми миллий даромадни, ишчи кучини такрор ҳосил қилиш ва ишлаб чиқариш муносабат

ларини қамрайди. Бундай ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун товарпул, молия ва кредит муносабатларидан фойдаланиш лозим. ЯИМнинг барча таркибий қисмларини такрор ҳосил қилишда давлат молияси, корхоналар молияси муҳим рол ўйнайди.

Давлат такрор ишлаб чиқариш жараёнига алоҳида корхоналар ва миллий иқтисодиёт тармоқларини, ижтимоий тадбирларни молиялаштириш ва солиқ сиёсати орқали таъсир кўрсатади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, маъмурий буйруқбозлик тизимида миллий иқтисодиётни молиялашда давлат маблағларини ишлатиш самарадорлиги паст бўлган. Тугалланмаган қурилишлар қўпайган, ўрнатилмаган ускунажиҳозлар, шу жумладан импорт ускуналар ҳажми тобора ортиб борган. Корхоналарнинг ҳўжалик ҳи соби фаолияти издан чиққан эди: юқори рентабелли корхоналар маблағлари олиб қўйилар ва зарар кўриб ишлайдиган корхоналар фойдасига қайта тақсимланар, корхоналарнинг молиявий ҳуқуқлари чегараланган бўлиб, улар юқори молияҳўжалик натижалари олишга йўналтирилган тезкор қарорлар қабул қилиш имкониятини йўққа чиқарар эди. Давлат молияси, биринчи навбат бюджет тизи ми маблағларнинг тегишли йўналишлари билан иқтисодиётда таркибий ўзгартиришларни таъминлаши, фантехника прогрессини жаллалаштириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини кўтариш ва шу асосда халқ турмуш даражасини ўстиришни таъминлаши лозим.

Марказлаштирилган жамғармалар ҳисобига макродаражада кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари таъминланади, айрим минтақаларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётини тенглаштириш учун ресурсларни тармоқлараро ва ҳудудий қайта тақсимлаш амалга оширилади. Жами миллий иқтисодиёт мажмуида, айниқса ишлаб чиқариш соҳасида инвестицион фаолият қисқаради. Бунинг сабабларидан бири миллий иқтисодиётда тўловларнинг танглигидир. Айниқса, ёқилғиэнергетика тармоқлари ва агросаноат комплексида капитал қурилишнинг қисқариб кетганлиги кузатилади. Инвесторлар учун ноишлаб чиқариш соҳаси, хусусан, авж олаётган уйҳой қурилиши афзалроқ ҳисобланади.¹

Турли мулкчилик шаклларидаги корхоналарнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришида, айниқса молиянинг ўрни жуда катта, чунки унинг бевосита иштирокида ялпи ички маҳсулот яратилади ва корхоналар ва тармоқларнинг ўзида унинг тақсимланиши юз беради.

Ҳозирги даврда капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмида корхоналарнинг ўз маблағлари ҳиссаси бу мақсадлар учун ажратиладиган бюджет маблағлари ҳиссасидан ортиқроқ.

Шунини назарда тутиш лозимки, иқтисодиётга инвестицияларни қўпайтирмай туриб ишлаб чиқаришнинг пасайишини тўхтатиш мумкин эмас.

Инвестиция сиёсатини қуйидаги йўналишларда амалга ошириш назарда тутилади:

1) Турли мулкчилик шакллари ривожлантириш асосида инвестиция жараёнини марказлаштирмасликни давом эттириш, корхоналарнинг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда уларнинг ўз жамғармалари манбалари ролини ошириш;

2) Оғирлик марказини қайтариб олинмайдиган бюджетдан молиялашдан кредитлашга (қайтариш ва ҳақ тўлаш асосида) ўтишида марказлаштирилган инвестициялар ҳисобига корхоналарни давлат томонидан қўллабқувватлаш, қайтариб олинмайдиган бюджетдан молиялаштиришни аксарият ижтимоий аҳамиятли, нотижорат характеридаги объектлар учун сақлаб қолиш.

¹ Финансы: Учебник для вузов/ Под ред. Проф Л.А. Дробозиной. М, 2003.

3) Чекланган марказлаштирилган капитал қўйилмаларни ва давлат томонидан молиялашни ишлаб чиқариш мақсадларидаги ин вестиция лойиҳаларига жойлаштириш.

2. Молиявий назорат турлари ва шакллари.

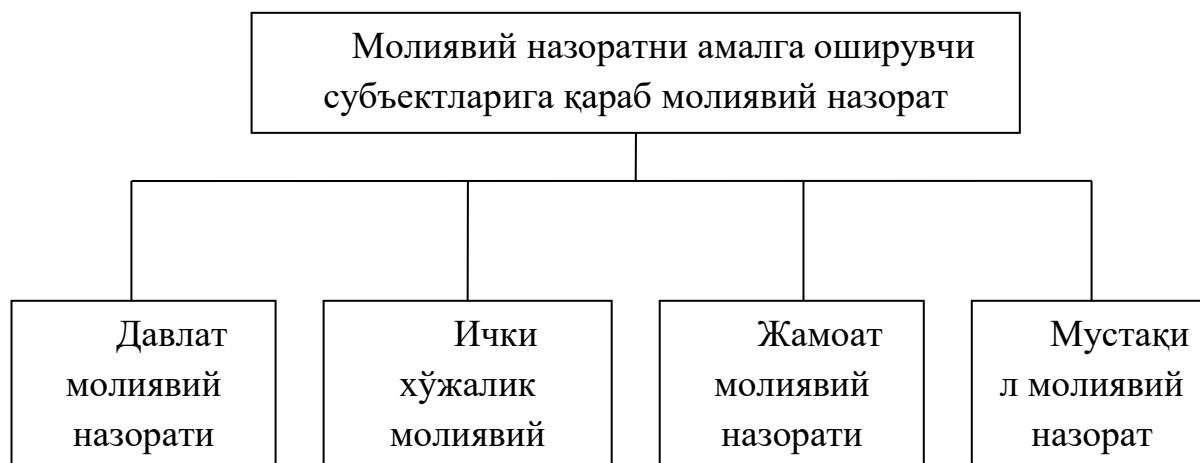
Молиявий назорат назариясини ишлаб чиқиш долзарб вазифага айланди, зеро, бутун тизим назарий ечимлар асосида барпо этилади. Шунинг учун назорат тури тушунчасига аниқлик киритилиши керек.

Иқтисодий мазмун, предмет ва услуб бирлиги молиявий назоратнинг барча турлари учун умумий ҳисобланса ҳам “молиявий назорат тури” тушунчаси унинг қўлланилиш соҳаси билан белгиланади. Мутахассисларнинг назорат турларига қарашларини ҳисобга олиб, замонавий иқтисодий воқеъликка нисбатан мослаб, биз қуйидаги турларга ажратишни маслаҳат таклиф қиламиз: давлат, идоравий, идорадан ташқари, ички хўжалик, жамоат назорати ва мустақил назорат.

И.А. Белобжецкий молиявий назоратни ички хўжалик, идоравий ва идорадан ташқари назорат турларига бўлади. Ю.А. Данилевский ҳам ана шу фикрда ички хўжалик назорати хўжалик бошқарувининг юқори органлари томонидан амалга оширилади, ишлаб чиқаришнинг асосий (бирламчи) бўғини-корхоналар ва бирлашмаларда иқтисодиётни бошқаришнинг энг муҳим вазифаси сифатида намоён бўлади, корхонанинг функционал, техник ва иқтисодий хизматлари ички хўжалик назоратининг субъектлари ҳисобланади.

П.В. Черноморд ички хўжалик назоратининг молиявий назоратнинг мустиқил тури сифатидаги мақомини рад этиб, уни идоравий назоратнинг таркибий қисми сифатида талқин қилади.

Нazorat субъектларига боғлиқ равишда Э.А. Вознесенский ҳам қуйидаги ихтисослашган турларни фарқлайди: олий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилувчи умумдавлат назорати, жамоат назорати, ички идоравий ва ички хўжалик назорати.

Давлат молиявий назорати умумдавлат ва идоравий молиявий назорат орқали амалга оширилади. Умумдавлат молиявий назоратни давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари амалга оширади. У қайси идорага қарашли бўлишидан қатъий назар, назорат қилиниши лозим бўлган объектларга таалукдир. Идоравий молиявий назоратни вазирликлар, концернлар, ҳокимиятнинг маҳаллий идоралари-ҳокимиятнинг назорат-тафтиш бўлимлари амалга оширади. Унинг объекти бўлиб идораларга қарашли корхона ва муассасаларнинг ишлаб чиқариш ва молия фаолияти ҳисобланади.

Ички хўжалик молиявий назорати корхона, ташкилот ва муассасаларнинг иқтисодий хизматлари (бухгалтерия, молия бўлимлари) томонидан амалга оширилади. Бунда объект бўлиб корхона ўзининг ишлаб чиқариш ва молия фаолияти, шунингдек,

унинг структурали бўлинмалари (цех, участка, бўлим, филиаллар) ҳисобланади.

Жамоат молиявий назоратини кўнгиллилик ва беминнатлик асосида гуруҳлар, алоҳида жисмоний шахслар (мутахассислар) бажарадилар. Назорат объекти текширувчилар олдида қўйилган муайян вазифага боғлиқ.

Мустақил молиявий назоратни ихтисослашган аудиторлик фирмалари ва хизматлари амалга оширади.

Дастлабки молиявий назорат корхоналарнинг молия режалари, муассаса ва ташкилотларнинг даромад ва буромад сметалари, буюджет лойиҳалари, шартнома битимлари ҳамда таъсис ҳужжатларининг матнларини тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш босқичида амалга оширилади. Шу тариқа у моддий, меҳнат ва молия ресурсларининг нотўғри, нораціонал сарфланишининг, шунингдек, умуман хўжалик идоралари фаолияти салбий молия натижаларининг олди олинишига кўмаклашади.

Жорий молиявий назорати молия режаларини бажариш жараёнида, мол-моддий бойликлар ва пул маблағларини сарфлаш норма ва нормативларига амал қилиниши, харажат режаларининг бажарилиши, аввал берилган ресурсларнинг ишлатилишига ажратилган маблағларга мувофиқлиги текшириладиган хўжалик-молия операцияларини амалга ошириш пайтида ўтказилади. Жорий молиявий назорат жамғармалар ўсишининг ички хўжалик резервларини қидиришда муҳим аҳамиятга эга.

Сўнгги молиявий назорати ҳисобот даври ва умуман молия йили тугагандан кейин амалга оширилади. Буюджетларни ижро этиш, корхона ва ташкилотлар молия режалари, буюджет муассасалари сметаларини бажариш пайтида давлат пул маблағлари сарфланишининг мақсадга мувофиқлиги текширилади. Кейинги назорат субъектига кўпинча ички хўжалик назоратидан ташқари назоратнинг барча турларини киритадилар.

Э.А. Вознесенский назоратни амалга оширилиш соҳасига боғлиқ ҳолда таснифлашга уриниб кўрди: молиявий, статистик, давлат молия инспекцияси органларининг назорати, ёнғиндан сақлаш назорати, санитария-гигиена назорати ва бошқалар.

Молиявий назорат илмий билимларнинг алоҳида соҳаси сифатида тадқиқотнинг ўз услубидан фойдаланади, бу услуб назоратда фойдаланиладиган услуб ва усулларнинг йиғиндиси сифатида изоҳланади. Чунончи, Н.Т.Белуха, «молия-хўжалик назорати ва тафтиш услуби-хўжалик фаолиятини назорат қилиш ва уни норматив-ҳуқуқий тартибга солишнинг услубий йўсинлари йиғиндисидир» деб ҳисоблайди.

Молиявий назоратнинг махсус услублари балансларни ҳисоблаб текшириш, ҳужжатлар асосида тафтиш, хўжалик фаолияти таҳлили сингари бир мунча хусусий услубларга бўлинади; нисбатан «майда» оралиқ вазифаларни бажариш учун ҳужжатларни муқобил текшириш, пул маблағлари ва моддий бойликларни рўйхатга олиш, миқдор ҳисобни тиклаш, назорат қиёслашлари ва бошқалардан фойдаланиш керак.

И.А.Белобжецкий молиявий назоратнинг умумий усули концепциясини,

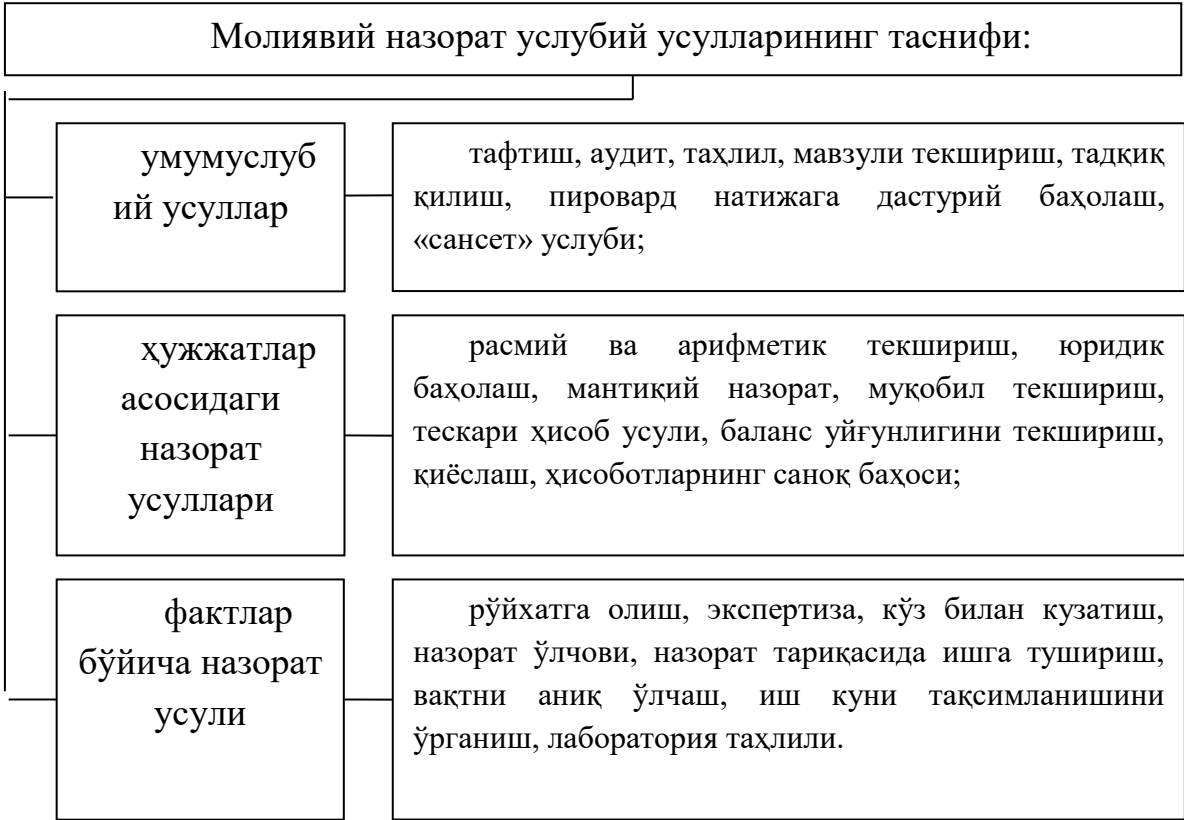
фикримизча, етарлича изчил ва илмий асосда баён этади. Бу тадқиқотга назорат амалларини бажариш чоқида муайян вазифаларни бажаришга қаратилган техник (услубий) усуллар йиғиндиси сифатидаги усуллар ҳам қўшилган умумий ёндашувдир. Умумий ёндашув ходисаларнинг умумий алоқаси ва ўзаро боғлиқлиги, ўзгарувчанлиги, миқдорнинг сифатга ўтиши, қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши сингари материалистик услуб қонунларига асосланган.

Бинобарин, молиявий назорат услубини кузатиш, қиёслаш, таҳлил қилиш, олинган натижаларни умумлаштириш, улардан бир бутун хулоса чиқариш, айрим фактлардан умумий хулосага келиш ва умумий ҳолатдан хусусий хулосаларга келишни ўз ичига олган ўзига хос услубий йўсинлар, йўл ва воситалар ёрдамида молия-иқтисодий ахборотни ва назорат объектининг ҳақиқий ҳолатини ўзаро боғлиқликда ўрганиш деб тушиниш мумкин.

Назоратнинг услубий йўсинлари ва улардан фойдаланиш механизмларини таснифлаш масалалари етарлича тўлиқ ёритилган.

Э.А.Вознесенский, И.А.Белобжецкий, Л.М.Крамаровский, Ю.А.Данилевский, С.О.Шохин, Л.И.Воронина каби муаллифлар тақдим

этган ечимлар ва хориж мамлакатлар тажрибасини ҳисобга олиб биз молиявий назорат услубий усулларининг қуйидаги таснифини тавсия этамиз.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тафтиш ва текширишларни ўтказиш тартиби тўғрисидаги йўриқномада услубий усуллар сифатида (амалга ошириш тартибини тушунтирмай) қуйидаги усулларни тавсия қилади: рўйхатга олиш, назорат ўлчови, лабоартория таҳлили, арифметик текшириш, муқобил текшириш, қиёслаш, ҳисоботларни миқдорий текшириш. Шубҳасиз, молиявий назоратчилар ўз фаолиятларида усул ва йўсинларнинг бир мунча кенг хилларини қўллайдилар.

Назорат самарадорлигигарасмий ва мантикий, ҳужжатлар ва фактлар асосидаги текширишлар сингари хилма хил усулларни қўшиб фойдаланиш орқали эришилади. Текшириш жараёнида жалб қилинадиган ахборот манбаларининг тўғрилигини аниқлаш, ҳўжалик субъектининг мураккаб вазиятлардаги ёки ноаниқлик шароитидаги хатти-ҳаракатларининг изчиллигини ойдинлаштириш, фактик материални таҳлил қилиш ва умумлаштириш –буларнинг бари назоратнинг турли-туман усулларида фойдаланишни тақозо этади.

Ҳужжатлар, фактлар асосидаги ёки компьютер ёрдамидаги услубий усулларни таҳлил қилинаётган маълумотлар манбаларига кўра фарқлаш мумкин.

Назоратни ҳужжатлар ёки фактлар асосидаги назоратга ажратиш масаласи анча кенг ёритилган. Чунончи, Э.А.Вознесенский, И.А.Белобжецкий, Л.М.Крамаровский ҳужжатлар асосидаги назорат учун, хусусан, дастлабки ҳужжатлар; бухгалтерия ҳисоби регистрлари; бухгалтерия, статистика ва оператив-техник ҳисоботлар; режали, норматив, технология, лойиҳаконструкторлик кўринишидаги бошқа ҳужжатлар ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади деб ҳисоблайдилар.

Фактик назорат текширилаётган объектларнинг ҳақиқий ҳолатини натура ҳолида ккечириш (қайта ҳисоблаш,вазнини ўлчаш, экспертиза қилиш, лаборатория таҳлили ва бошқалар) маълумотлари бўйича ўрганишдан иборат.

Ҳужжатлар асосидаги фактик назорат бир-бирини тўлдиради, уларнинг алоҳида қўлланилиши амалда ғоят кам учрайди. Ҳужжатлар асосидаги ва фактик назорат услубларига бўлинишининг шартли эканлигини фактик маълумотларни ҳисоб маълумотларига қиёслаш билан яқунланувчи рўйхатга олиш услубида кузатиш мумкин.

Молия назоратини ўтказиш услублари, яъри уни амалга ошириш йўллари, усулларига кўра, у текширишлар, кўриб чиқиб ўрганиш, таҳлил ва тафтишларга ажратилади.

Текшириш молия ҳўжалик фаолиятининг баъзи масалалари бўйича ҳисобот, баланс ва чиқимга оид ҳужжатлари асосида амалга оширилади. Молия интизомини бузишлари аниқланади, уларнинг салбий асоратларни бартараф этиш юзасидан чора-тадбирлар белгиланади.

Кўрикдан ўтказиш корхона, ташкилот, муассасалар фаолиятининг турли жиҳатларини қамраб олади(бироктекширишдан фарқли ўлароқ, кўрсаткичларнинг янада кенг доираси бўйича) ва ҳўжалик идоралари молиявий аҳволи, уларнинг ривожланиш истиқболлари, ишлаб чиқаришни қайта ташкил этиш ёки қайта йўналтириш заруратини аниқлайди.

Таҳлил молия назорати услуби сифатида системали ва омилларга кўра бўлиши керак. У даврий ёки йиллик ҳисоботга кўра ўтказилади. Режани бажариш даражаси, маблағларни сарфлаш нормаларига риоя қилиниши, молия интизومي ва ҳоказолар аниқланади.

Тафтиш молия назоратининг энг муҳим услубларидан бири бўлиб, у корхона, ташкилотларнинг ҳисобот давридаги молия-ҳўжалик фаолиятини текширишдан иборат.

Ҳисоб-китоб фаолиятига компьютер технологияларининг кенг жорий этилиши, кўп бухгалтерия маълумотларининг сақланиши, дастлабки ҳужжатларни қайта ишлаш, компьютер дастурлари ёрдамида бухгалтерия ҳисоб-китоби регистрлари ва ҳисоботларини тузиш назоратнинг янги компьютер усулини амалга киритиш имкониятини яратади.

Назоратни компьютер назоратига ажратиш биринчи маротаба таклиф қилинаёпти ва фикримизча, тамомила асослидир; компьютердан ҳар қандай ахборотни қоғозда, яъни муайян ҳужжат кўринишида олиш мумкинлигига оид эътирозларни асоссиз деб ҳисоблаш мумкин. Қоғоздаги ифода фақат бу ҳужжатни тузган маъсул шахс томонидан имзоланган тақдирдагина ҳужжат сифатида хизмат қилиши мумкин. Ҳужжатнинг ўзига хос шакли ва уни олиш учун махсус билим зарурлиги, илмий-амалий ҳаётга «компьютер назорати» атамасини киритишга асос бўлади.

Компьютер назорати ҳужжатлар асосидаги ва фактик назоратдан айри ҳолда олиб борилиши мумкин эмас, уларнинг ҳаммаси ўзаро бир-бирини тўлдиради.

Молиявий назоратни тўлиқ ёки қисман, комплекс ёки мавзули, ёппасига ёки танлаб ўтказиладиган назорат турларига бўлиш текшириш ҳажми ёки текширилаётган объектнинг тўлиқ камраб олинishiга боғлиқ.

И.А.Белобжецкий комплекс ва оралиқ тафтишни, мавзули текширишни, ялпи бўлмаган кузатишни ажратади, бироқ таснифлаш меъзонларини кўрсатмайди ва уларни назорат усуллари ёки услубий йўсинлари, масалан, тафтиш, аудит, мантикий текшириш сифатида кўриб чиқади. Л.М.Камровский ҳам шундай фикр билдиради.

Назорат объект молия-хўжалик фаолиятининг турли томонларини камраб олиш даражаси бўйича И.А.Белобжецкий тафтишни тўлиқ ва қисман тафтишга ажратади.

Мутахассислар гуруҳи белгиланган давр мобайнида ва белгилинган дастурга биноан корхона, ташкилотларнинг молия-хўжалик фаолиятини ҳар томонлама текшириб, ҳисобот ва молия интизомига риоя қилинишини аниқлайдиган текшириш **комплекс текшириш** деб аталади. Комплекслик мезони аввало ишлаб чиқаришнинг иқтисодий, техник ва ижтимоий соҳаларини ҳар томонлама назорат қилишда номоён бўлади.

Корхона, ташкилот молия-хўжалик (тадбиркорлик, тижорат) фаолиятининг айрим бўлимлари (қисм, участкалари) ҳолатини текшириш **мавзули текшириш** деб аталади. Масалан, моддий бойликлар(асосий воситалар ёки номоддий активлар)нинг сақланиши ва улардан фойдаланишни текшириш, молиявий натижалар аниқланишининг тўғрилигини текшириш ва бошқалар. Хориж амалиётида мавзули текшириш **«операция аудита»** атамаси билан тавсифланади.

Комплекс ёки мавзули текширишни ўтказиш чоғида ҳужжатлар ялпи ёки танлаб

(репрезентатив) текширилиши мумкин. Ялпи текшириш чоғида назоратдан ўтказилаётган давр мобайнидаги дастлабки ҳужжатлар ҳисоб регистрлари ва ҳисоботлар тариқасида расмийлаштирилиб амалга оширилган барча операциялар мазмуни кўриб чиқилади. Танлаб текширишда текшириб чиқиладиган даврдаги операцияларнинг бир қисми (масалан, ҳар бир ойда кетма-кет ёки ҳар қаеридан бир неча кун) камраб олиниши назарда тутилади. Агар танлаб текшириш чоғида суистеъмол қилиш, кўзбўямачилик аниқланса, у ҳолда ялпи текширишга ўтиш лозим.

«Тўлиқ текшириш» ёки «қисман текшириш» атамалари ҳужжатлар асосидаги фактик назорат усулларига таалукли. Рўйхатга олишни ўтказишда барча моддий бойликларнинг сақланганлигини текшириш билан тўлиқ камраб олиш мумкин, лекин бунда иш кунининг ялпи фотографиясини олиш учун ялпи ёки репрезентатив усулидан фойдаланиш- фақат бир гуруҳ ходимларни танлаб олиш (қисман текшириш) мумкин.

Тафтишлар қайси материал асосида ўтказиладиган бўлса, ўша материалнинг хусусиятларига қараб, улар ҳужжатли ва ҳақиқий тафтишларга ажратилади.

Тафтишларнинг ҳар қандай турини ўтказиш учун дастур тузилиб, унда тафтишнинг мақсади, объекти, мавзуси ва асосий масалалари кўрсатилади.

Тафтишнинг мақсадига қараб, уни ўтказишнинг турли усуллари қўлланилади: режали ва ҳисобот маълумотларни қиёслаштириш, нақд пулларни текшириш, ҳужжат ва муҳолиф текширишлар, мол-моддий бойликларнинг инвентаризацияси, экспертизалар ва лаборатория таҳлиллари ва ҳ.к.

Шундай қилиб, бошқарув тизимидаги субъектларнинг мақоми ва роли, субъектларнинг ўзи, назорат амалларини бажариш вақти, манбалари, текшириш тилан камраб олиш ҳажми ва тўлалиги молиявий назорат усулини таснифлаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

3. Молиявий назорат турларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Молиявий назорат – бу молиявий текшириш ва у билан боғлиқ бўлган масалалар ҳаракатини ва муомаласини мажмуи бўлиб, хўжалик субъектлари фаолиятини ва бошқаришни узига хос усуллар ва шакллар ёрдамида ташкил этиш.

Давлатнинг молиявий назорати ҳар бир давлатнинг муҳим функцияси бўлиб, молиякредит тизимини нормал ҳаракат қилишига албатта бажарилиши керак бўлган шартларидан биридир. Қаршиликлар муносабатларида асосланган, бозор иқтисодиётига ўтиш режасида, иқтисод ўзини бошқаришига барқарор ва самарадорли ҳаракатларга алоҳида эътибор берилган. Бу, молиявий назоратни айрим бўғинларини йўқ қилишга асос бўлиб ва қолганларни интизомини бўшаштиришга олиб келди, ишларни реал ахволини, молиявий интизомни бузилишини, суистеъмолни бартараф қилолмади.

Хиссадорлик корхоналарида ва бошқа нодавлат сектордаги хўжалик субъектларда давлат молиявий назоратни йўқ қилиниши хорижий давлатларда бу назорат йўқлиги билан изоҳланади. Лекин, уларда бозор тизими кўп йиллар давомида тузилган бўлиб алдашда ва ноинсофлик молиявий даллолчиликда тартибқоида ва масулиятни қаттиқ тутишган. Ўзбекистон Республикасида бозор тизимини мукаммалли тузилишига бирмунча узоқ давр, бошқарув, ишлаб чиқариш, тижорат ва банк тузилишида ўзларини маданиятли «цивилизованно» тутишни ўрганишга асосан, вақт зарур. Модомики, амалдор, мансабдор шахслар ва хўжалик субъектлар орасида ўзаро муносабатларида маданиятли муносабатлар йўқ экан, унга эришиш учун, зарур шартлардан бири бўлиб қаттиқ назорат керак.

Бозор муносабатлари ҳамма шаклдаги мулк эгалари бўлган хўжалик субъектларнинг, систематик ревизияларини ва молиявий хўжалик фаолиятини

текширишни зарурлигини, камчиликларни олдини олиб ва уларни бартараф этиш учун чоратадбирларни ишлаб чиқишни рад этмайди. Молиявий назарат бозор иқтисодиётига ҳам ўзига хос объектив ва ҳамма хорижий давлатларда қай меъёрида сиёсий ва иқтисодий вазифалари талаб этса, шу меъёрида қўлланилади.

Охирги йилларда ҳар хил мулк эгалари бўлган нодавлат хўжалик субъектлари вужудга келди. Серғайрат тадбиркорларнинг асосий мақсадидаромад олиш. Бунга давлат корхоналар ва ташкилотлар билан узлуксиз алоқалар орқали эришиш мумкин, ва кўпинча ман этилган, таъкидланган йўллар билан. Тадбиркорларнинг бир қисми етарли профессионал билимларга, етарли ташкилий тажрибага, маънавий фазилатларни, қабул қилинаётган хулосани фақат даромад томонидан эмас, балки қонунга риоя қилиш томонидан баҳолашга эга эмаслар.

Бозор муносабатларининг акси қуйидагиларда намоён бўлади:

- молиявий ресурсларнинг манбаларида;
- молиялаштириш принципларида;
- баҳоларни белгилашда;
- пул шаклида ҳисобкитобларда;
- молия-кредит тизимининг таркибида ва унинг бўғинлари орасида ўзаро муносабатларида.

Бу шароитда, назорат органларда режалаштирилмаган ва уларга административмаъмурий бошқариш тизимида керакли аҳамият берилмаган молиявий назоратнинг кўп янги йўналишлари вужудга келди. Молиявий назорат учун жуда катта соҳанинг фаолияти ташкил топди.

Шунақа назоратнинг самарадорлиги аниқ белгиланган қонуний ҳужжатларни мавжудлигидан ва улар ичида нормативлар, лимитлар, санкциялар, давлат маблағларни ишлатишда чегаралар, масалан, иқтисодиётни ривожланиш босқичини ҳозирги шароитга жавоб бериши, иш ҳақини ойлик миқдорини белгилашда, ижтимоий ҳақиқатни кучайтиришда, инфляцияни камайтириш учун имкон яратишда, ва бошқаларда намоён бўлади.

Ҳозирги шароитда тижорат банкларни фарлиятини назорат қилиниши ўзига хос алоҳида аҳамиятга эга. Уларнинг ишлари натижасидан таъсисчиларнинг ва хизмат кўрсатаётган харидорларнинг молиявий хотиржамлиги боғлиқ, улар қаторида асосий миқдорини давлат корхоналари ва ташкилотлар ташкил этади; кредитлаштириш механизми, молиялаштириш, бюджетни бажарилишнинг ўзаро боғлиқлиги; корхоналар, ташкилотлар ва аҳолининг пул маблағларини сақланиши; ижтимоийиқтисодий ривожлантириш режасини молиялаштириш ва ривожлантириш режасини молиялаштириш ва кредитлаштиришни тўлиқлиги ва ўз вақтидалиги. Тижорат банклари ўз харидорларга кредитлаштириш ва хизмат кўрсатиш учун шароитлар туғдириб бериб, ва уларни тижорат сир деб имкон яратиб, харидорларнинг ва давлатнинг молиявий манфаатларига зарур кўрсатиб ўз фойдаси миқдорини тез ўсишига олиб боради.

Шунинг учун тижорат банкларида назоратни фақат марказий банк орқали кучайтириш эмас, балки самарадорли бўлиши учун, бирлашган умумдавлат молиявий назорат орган томонидан, маҳаллий марказий банкнинг, молия ва солиқ органларнинг вакиллари иштирокида, комплекс ревизияни ўтказиш зарур. Бунда назоратга банк ичидаги назорат ҳам дучор бўларди.

Давлат, нодавлат мулк эгалари шаклидаги хўжалик субъектларида иш юритишларига бефарқ қаролмайди.

=>Биринчидан, бу сектор катта миллий бойликни эгаларидир, чунки бу бойликни асосий қисми бепул ёки имтиёзли баҳоланиш равишда давлат сектордан уларнинг қўлига

ўтган.

=>Иккинчидан, нодавлат хўжалик субъектларнинг асосий қисми бозор иқтисодиётига ўтиш даври ичида ўз капиталини хали ишлаб бир миқдорга етказиб олмаган, лекин бор молиявий базаси молиякредит соҳасидаги операциялар орқали яралган, ҳамда давлат молиявий ресурсларни хар хил йўллар билан, шу қаторда ман этилган йўллар билан жалб қилган.

=>Учинчидан, тузилган молия банк тизимида, йирик корхоналар ва ташкилотларда, молиявий ишлабчиқариш гуруҳларда, акцияларни асосий қисми давлат ва аҳоли қўлида.

Молиявий назоратни қонуний равишда, зарурият туғилганда ва ўз ваколати чегараларида Ўзбекистон республикасининг давлат бошқарув органлари олиб боради. Улардан: Молия Вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Давлат мулк қўмитаси, Давлат Бож қўмитаси ва бошқалар. Марказий банк тижорат банкларни назорат қилади ва қолган фондларни фаолиятини Ижтимоий ҳимоя Вазирлик қошида ваколатли махсус тузилган инспекциялар олиб боришади.

Давлат молиявий назорат органи бўлиб Молия Вазирлиги қошида тузилган НазоратТафтиш бошқармаси (КРУ) мавжуд. Ҳамма мулк эгалари шаклидаги хўжалик субъектларида молиявий интизомига риоя қилмаслик, молиявий интизомни бузилишлари НазоратТафтиш бошқармасини фаолиятини заруриятини кучайтиришга белгилаб бермоқда.

Халқ хўжаликни бошқариш тизимини ривожланишида ҳукумат ва айрим бошқарув назорат органларнинг фаолиятини яхшилаш муҳим ўринни эгаллайди.

8 август 1996 йилда Ўзбекистон Республикасининг президенти «Текширишларни тартибга солиш ва назорат органларини фаолиятини координациясини такомиллаштириш» тўғрисидаги Қарорга имзо қўйди. Унда текширишларни назорат қилиш мақсадида, хўжалик субъектларининг фаолиятига, мулкчилик шаклидан қатъий назар, назорат органлари томонидан сабабсиз аралашини йўл қўймаслик, хўжалик субъектларни молияхўжалик фаолиятини текшириш ва таҳлил қилишни координациялаш Ўзбекистон Республика Давлат солиқ қўмитаси зиммасига юклатилди. Унинг қошида назорат органларининг фаолиятини координациялаш бўйича Республика Кенгаши ташкил этилди ва унга қуйидаги вазифалар юклатилди:

=>йил, ярим йил, ва кварталлар даврида режали текширигиларни ўтказиш жадвалини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;

=>амалда комплекс текширишларни ўтказишни киритиш ва уларда битта корхона ҳамма ваколатли ташкилотлар томонидан текширилиб, шуни эвазига ўтказиладиган текширишлар миқдорини ва айрим масалаларни қайта текширилишини камайитириш.

Идорага қарашли ревизион хизматларни мавжудлиги ва улар томонида хўжалик субъектларини текширилиши самарасиз деб ҳисобга олиниб қабул қилинди.

Ўзбекистон Республика Президентини Қарори билан 20 август 1996 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республика Президентини аппаратининг Назорат инспекцияси ташкил этилди. Назорат инспекциянинг тизимига қуйдагилар кирди:

1. Ўзбекистон Республика Президент аппаратининг назорат инспекцияси;
2. Қорақалпақистон Республика Жақари Кенгес Раиси қошидаги назорат инспекцияси;
3. Республика, шаҳар ва туманлар Ҳокимияти аппаратининг назорат инспекциялари.

Бугунги кунда назорат инспекциялар маълум белгиланган вазифаларни бажариб

амал қилишмоқда.

Меҳнат ва ишлаб чиқариш жарағни муайян шаклдан қатъи назар, олинган маҳсулотнинг кутилган натижага мутаносиблигини аниқлаштирувчи ўзўзини текшириш билан бирга олиб борилади.

Ҳамкорлик ва кооперациянинг турлича шакллари, хўжалик алоқаларининг мураккаблашуви натижасида бевосита ижрочиларнинг меҳнати ижтимоий хусусият касб этиб, бу объектив равишда бошқарув меҳнати сингари меҳнат тоифасини келтириб чиқаради.

Бошқарув меҳнати ишлаб чиқариш тизимини тезкор тартибга солиш, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш жарағининг зарур шартидир.

Айни пайтда бошқарувнинг ҳар қандай тури ишлаб чиқариш жарағни устидан назоратни ўз ичига олади. Белгиланган жарағнларнинг ижросини текширмасдан туриб. Бошқариш мумкин эмас. Назоратнинг сусайтирилиши бошқариш даражаси пасайишига олиб келади. Бошқарув қарорлари қабул қилиши самарадорлиги назоратнинг таъсирчанлигига боғлиқ.

Иқтисодиёт соҳасида аниқ йўлга қўйилган назорат айниқса муҳим. Жарағнида пул маблағлари жамғармалари режали ҳосил қилинадиган, тақсимланадиган ва фойдаланиладиган жами иқтисодий муносабатлар жамиятнинг молияси деб аталади. Молия пул муносабатларининг алоҳида усуллари ёрдамида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, тақсимлаш, муомала ва истеъмолнинг барча босқичларини намоён қилади.

Давлат, корхоналар, ташкилотлар, фирмалар, хусусий шахслар ўртасида келиб чиқувчи иқтисодий муносабатлар молиявий тизимни ташкил этади. Молиявий тизим деганда, уларнинг фаолиятини назорат қилувчи ва тартибга солиб турувчи жами молиявий муассасалар ва органлар тушунилади.

Молиявий институтлар инвесторлар билан омонатчилар ўртасида фаолиятнинг ўзлари машғул бўлган туридан фойда олувчи воситачилик фаолияти билан шуғулланадиган шахслардир. Банклар, пенсия ва инвестиция жамғармалари, суғурта компаниялари, товар, хом ашё ва фонд биржалари, акциядорлар ва бошқалар молиявий воситачи сифатида ҳаракат қиладилар.

Молиявий институтлар:

- * товар ва хизматлар самарали алмашинувини амалга оширишлари;
- * мавжуд иқтисодий формация эҳтиёжларига мутаносиб пул шаклидаги сармояни вужудга келтиришлари;
- * эҳтиёжларни муайян неъматларга айлантиришга кўмаклашишлари керак.

Молиявий воситачилар қўйилган вазифаларни ҳал этиш учун тақсимлаш ва назорат вазифасини бажарадилар, зеро тўпланган жамғармаларни тўғри тақсимлашгина эмас, балки улардан жамият учун нафадар самарали, қандай фойда билан ишлатилаётганлигини назорат қилиш ҳам муҳим. Жамғармаларни режали равишда яратиб, тақсимлаб ва улардан фойдаланилишни назорат қила бориб, молиявий институтлар корхона, хўжалик тармоқлари, хусусий шахслар ва молиявий тизимнинг барча иштирокчилари пул маблағларининг марказлаштирилмаган жамғармалари шакллантирилиши ва фойдаланилишига таъсир кўрсатадилар.

Молиявий назоратнинг юзага келиши ва ривожланиши давлат молиявий тизимининг ташкил этилиши ва ривожланиши билан шарт қилиб қўйилди.

Молия каби молиявий назорат ҳам капиталистик жамиятдан аввалги босқичлардагк, шаклланиш ва ривожланишнинг узок даврини босиб ўтди. Унинг баъзи элементлари қулдорлик ва феодал жамиятларидаги ижтимоий муносабатларда намоён бўлди. «Натура

хўжалигининг умумий иқтисодий алоқаларида куруқ, бўйсунув аҳамиятига эга бўлган пул солиқларининг йиғилиши муносабати билан юзага келадиган ва уларни белгилаш чоғида сурбетларча бошбошдоқлик билан тавсифланган муносабатлар бу солиқларни ундириб олиш ва «молиявий назорат» деб аталмишни амалга ошириш чоғида бундан беш баттар бошбошдоқлик келтириб чиқарди».

Қулдорлик ва феодал жамиятлари барча ижтимоий қатламларига сингган ҳокимлик ва тобелик муносабатлари, «мушт» ҳуқуқи давлат солиқ тўпловчилари фаолиятининг ниҳоятда хилма хил «назорат» шакллариининг гуркираб гуллаб-яшнаши учун объектив асос яратади.

Давлат бошлиғининг даромадларини давлат даромадлари ва ҳаражатлари билан муқоясалаш қулдорлик ва феодал жамиятларга хос ҳодиса бўлган. Рим сенати сиғсий ҳафтда ҳал қилувчи роль ўйнаган Рим республикаси давридагина жамоат хўжалиги хусусий хўжаликдан ажратилди, бир мунча ривожланган молиявий муносабатлар тизими пайдо бўлиб, давлат даромадлари бож солиқлари, акцизлар, фискал монополиялардан иборат эди. Даромадлар ҳам, ҳаражатлар ҳам эрарийга Рим сенатининг хазинаси ва фиск император хазинасига бўлинган эди (14, 376.).

Рим республикасининг инқироzi билан (айниқса, Рим империяси даврида) молиявий назорат элементлари йўқолди, чунки ҳокимиятни тўлиқ эгаллаб олган императорлар хазинага ўз мулки сифатида қарар ва жамият маблағларидан ўз билганларича фойдаланардилар.

Хитой, Хиндистон сингари Шарқ мустабид давлатлари учун ҳам молиявий бошбошдоқлик хос эди.

Феодализм даврида молия масаласи бетартиб бўлиб, давлат томонидан тартибга солинган пул муносабатлари тизими мавжуд эмасди. Феодализмда молиявий муносабатларнинг бир мунча ривожланган шакллари шаҳарлар ҳунармандчилик, мануфактура, савдо марказлари, банкирлик уйлари пайдо бўлган жойларда мавжуд бўлган.

Молия элементларига нисбатан молиявий назорат мутлақо ибтидоий аҳволда эди. Давлат хазинаси давлат бошлиғи хазинасидан ажратилмаган ва ҳокими мутлақлар маблағлардан ўз маблағлари сингари мутлақо беназорат фойдаланардилар. Давлат ҳаражатлари назоратдан тўлиқ ҳоли бўлиб, бу ҳукмрон синфларнинг текинхўрларча истеъмоли, хазинани талонтарош қилиш ва порахўрлик ўсишига хизмат қилар; натура солиқлари ва тўловлар ундиришда бошбошдоқлик ҳукм суларди.

Шундай қилиб, қулдорлик жамиятидаги каби феодал жамиятда ҳам молиявий назорат молияга нисбатан анча сустривожланади.

Ҳокимият тепасига келган янги буржуа синфи муфассал молиявий тизимни барпо этди, давлат хазинаси давлат бошлиғи хазинасидан ажратилди, солиқлар ва йиғимларнинг батартиб тизими белгиланди.

Ривожланган молиявий тизим молиявий назоратнинг ривожланиши тақозо этарди. Франция, Италияда давлат молиявий назоратининг бевосита субъектлари Ҳисоб палаталари, Англияда Бош назоратчи ва Бош тўловчи қонун чиқарувчи ҳокимият (парламент) томонидан тайинланади.

Давлат мулкнинг ривожланиши билан молиявий назорат соҳаси ҳам кенгайиб борди, лекин у тобора шартли тус ола бошлади, чунки давлат сектори корхоналаридан ташқари кўпданкўп хусусий капиталистик корхоналар ўзларининг ҳақиқий даромадларини бемалол яширарди (14, 436.).

Давлат монополистик молиявий назорат билан айна бир пайтда 70 йил мобайнида «социатистик» молиявий назорат ҳам амал қилиб, у Э.А.Вознесенскийнинг таърифича,

«кенгайтирилган социалистик такрор ишлаб чиқаршида режали мутаносибликка риоя қилиш мақсадида марказлаштирилган ва маҳаллий пул жамғармаларини шакллантириш ҳамда улардан фойдаланиш жарағнларининг асосли эканлигини текширишдан иборат давлат ва жамоат органлари фаолиятидан ташкил топтан» (14,43б.).

Айрим капиталистик корхоналарда юксак уюшқоқлик, оперативлик ва ишлаб чиқариш зарарлари даражаси, ишлаб чиқаришмоддий ресурслар ҳолати, мулкнинг бутлиги устидан назорат таъсирчанлигига эришилади, ҳисобкитоб ва ички хўжалик назорати йўлга қўйилган.

Ўзбекистондаги янги бозор муносабатлари тизимида, МДХнинг бошқа мамлакатларидаги сингари, янги молиявий назорат тизимини ташкил этиш бошланди.

Ҳар қандай ижтимоий ҳодиса сингари иқтисодий муносабатларни тадқиқ қилишнинг диалектик методи тараққиғтнинг барча босқичларида уларнинг ҳар томонлама тадқиқ қилинишини назарда тутати.

Молиявий назоратнинг моҳиятини тушуниш учун унинг ҳар қандай иқтисодий формация ва ишлаб чиқариш муносабатларининг барча турларига хос бўлган умумий хусусиятларини аниқлаб олиш лозим.

Молия назорат вазифасининг мавжудлиги ўзўзидан молиявий назорат мавжудлигини келтириб чиқармайди, у тегишли давлат органларининг муқим ташкил этувчи фаолиятини тақазо этади.

1. Молиявий назорат кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда молия муҳим ролининг бир кўринишидир.

2. Молиявий назорат давлат бошқарув органлари фаолиятининг турларидан бири сифатида намоғн бўлади.

3. Молиявий назорат бошқарувнинг тартибга солиш, режалаштириш, ҳисобкитоб ва хўжаликни юритувчи субъект фаолиятининг таҳлили сингари мустақил вазифасидир.

4. Тақсимлаш муносабатлари орқали молиявий назорат ишлаб чиқариш, айирбошлаш, муомала ва истеъмол муносабатларига татбиқ этилади.

Молиявий назорат назарияси, унинг мазмуни, ўрни ва ташкил этилишини ишлаб чиқиш билан кўплаб олимлар шуғулланган.

Шундай қилиб, молиявий назорат давлат томонидан ташкил этилган, назорат қилиш вазифалари юклатилган давлат ёки мустақил жамоат органлари томонидан ҳукумат, корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар фаолиятининг самарадорлигини аниқлашга қаратилган назорат тизимидир. Давлат бюджетини шакллантириш ва сарфлашдаги резервларни, молиявий ва моддий ресурсларни бошқаришнинг барча даражаларида операцияларнинг мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини, қонунийлик принципларидан четга огиш ва уларни бузишларни аниқлаш назорат тизими вазифасига киради. Назорат мақсади тузатиш чораларини кўриш, айбдорларни жавобгарликка тортиш ва бузишларнинг олдини олишдан иборат.

Хулоса ва таклифлар.

Молиявий назоратнинг моҳиятини тушуниш учун унинг ҳар қандай иқтисодий формация ва ишлаб чиқариш муносабатларининг барча турларига хос бўлган умумий хусусиятларини аниқлаб олиш лозим.

Молия назорат вазифасининг мавжудлиги ўзўзидан молиявий назорат мавжудлигини келтириб чиқармайди, у тегишли давлат органларининг муқим ташкил этувчи фаолиятини тақозо этади.

1. Молиявий назорат кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда молия муҳим ролининг бир кўринишидир.

2. Молиявий назорат давлат бошқарув органлари фаолиятининг турларидан бири сифатида намоғн бўлади.

3. Молиявий назорат бошқарувнинг тартибга солиш, режалаштириш, ҳисобкитоб ва ҳўжаликни юритувчи субъект фаолиятининг таҳлили сингари мустақил вазифасидир.

4. Тақсимлаш муносабатлари орқали молиявий назорат ишлаб чиқариш, айирбошлаш, муомала ва истеъмол муносабатларига татбиқ этилади.

Ҳозирда молиявий назоратнинг назарий асосларини ёритиб берувчи молиявий назорат назарияси, унинг мазмуни, ўрни ва ташкил этилишини ишлаб чиқиш билан боғлиқ кўплаб ишлар амалга оширилмоқда.

Фойдаланилан адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т.: Ўзбекистон 2012.
2. Ўзбекистон Республикаси "Солиқ кодекси" Меъёрий хужжатлар тўплами.-Т.: "Адолат", 2011 йил.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни. \\\ Халқ сўзи. 2004. 29 октябр.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонуни, 1992 йил 9 декабрь.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида давлат назорати тизимини такомиллаштиришнинг айрим чоралари тўғрисида»ги Фармони. 1994 йил 16 февраль.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Президенти Маҳкамасининг Назорат инспекцияси ва унинг жойлардаги бўлинмалари тўғрисида Низомнинг янги таҳририни тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармони, 1996 йил 20 август.
7. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.-Т.:Ўзбекистон 2009.
8. Президент Ислом Каримовнинг 2012-йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2013-йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасидаги мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2013 йил 19 январь.
9. Ваҳобов Д.Р., Ражабов Ш.У. Молия. Рисола. -Т.: ТМИ, 2009, 56 бет.
10. Зайналов Ж.Р., Мадиев А.Н. Молия (1-қисм). СамИСИ, -Самарқанд: 2009 й.
11. Остонакулов М. Бюджет ҳисоби ва бюджет ижросининг назорати. –Тошкент: Молия. 2005. -338 б.
12. Тўлахўжаева М.М. «Ўзбекистон Республикасида молиявий назорат тизими», Тошкент. Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси.1998й.
13. Қосимова Г.А. Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. «Иқтисод-молия». -Т.: 2005. -305 б.
14. Қосимова Г.А. Маҳаллий бюджетларни тузиш ва ижросини таъминлаш. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Молия. 2007. 275 б.
15. Интернет сайтлари:
 - <http://www.ziyonet.uz>
 - <http://www.google.uz>
 - <http://www.lex.uz>
 - <http://www.mf.uz>